

Hoe Rusland een markteconomie werd

Bert van Selm

Anders Åslund, 1995, *How Russia became a Market Economy*. The Brookings Institution, Washington DC, pp 378.

Dit boek is het belangrijkste werk over de overgang van planeconomie naar markteconomie in Rusland dat in 1995 is verschenen. Voor het eerst doet een *insider* in het economische hervormingsproces in Rusland een gedetailleerd verslag van zijn ervaringen. De lezer verkrijgt daardoor een schat aan informatie over de manier waarop het economische beleid in Moskou gestalte krijgt. In dit opzicht is het boek uniek. Westerse economische adviseurs met wie Åslund in Moskou samenwerkte, zoals Richard Layard, Andrei Schleifer en Jeffrey Sachs concentreren zich in hun geschriften op de analytische aspecten van de overgang van planeconomie naar markteconomie. De kracht van de politicoloog en Ruslandkenner Åslund is echter vooral gelegen in de beschrijving van de wijze waarop het ambtelijk apparaat in Moskou functioneert en van het machtsspel van de verschillende facties rondom President Jeltsin. Aan de hand van die factoren verklaart Åslund waarom sommige onderdelen van de transitie slaagden en andere faalden.

1. De uitgangssituatie

De auteur is zeer betrokken bij zijn onderwerp. Hij is een fervent aanhanger van democratie en markteconomie, en een vurig bestrijder van corruptie en inflatie. Zijn medestanders zijn de helden van het boek, zijn tegenstanders de schurken. Na de coup van 1991 vloog hij uit eigen beweging naar Moskou 'in het geloof dat het communisme voorbij was'. Hij zocht en vond daar aansluiting bij een groepje economische hervormers dat in het najaar van 1991 in een *datsja* bij Moskou bijeen kwam, met Jegor Gaidar als middel-

punt. Åslund meldt dat er op dat moment minstens vijf van zulke groepjes actief waren. De groep rond Gaidar slaagde er in om het vertrouwen van Jeltsin te winnen en in de regering die Jeltsin in november 1991 benoemde werd Gaidar premier. Ook andere leden van Gaidars groep kregen topposities; bijvoorbeeld Anatoli Tsjobais, die minister van privatisering werd. Daarmee kreeg Rusland een regering waarin de voorstanders van een snelle en volledige invoering van een markteconomie sterk waren vertegenwoordigd. Daarmee ook zijn twee van Åslund's helden (Gaidar en Tsjobais) aan de lezer gepresenteerd.

Daartegenover staat in het boek een groot aantal slechteriken. Met hun opvattingen rekent Åslund af in hoofdstuk 3, *Formation of a Reform Program*. Dit is niet moeilijk, gezien het feit dat de oude garde in de USSR absoluut geen kaas had gegeten van de economie van markten. Vooral de econoom-leden van de Academie van Wetenschappen van de USSR moeten het ontgelden. In hun analyse van wat de economische problemen van Rusland in 1991 zijn en wat er moet gebeuren spelen de geld- en begrotingspolitiek van de overheid geen enkele rol, ondanks het feit dat er in 1991 een enorm geldoverschot is ontstaan (zoals blijkt uit de sprong in de prijzen als deze in januari 1992 voor een groot deel worden vrijgelaten) en het begrotingstekort opgelopen is tot 20 procent van het BNP. Åslund concludeert: 'the academics' main problem was their complete ignorance of macroeconomics' (p.75).

Afrekenen met de praktische tegenwerking van de oude garde bleek een stuk moeilijker. Een interessant deel van het boek verhaalt wat er na 1991 geworden is van de oude instituties van de planeconomie, zoals Gosplan (staatscomité voor de planning), Gosstab (staatscomité voor de leveringen tussen bedrijven) en Gostsen (staatscomité voor de prijzen). Ondanks het feit dat de radicale hervormers belangrijke regeringsposities bezetten, waren ze niet in staat deze comité's, waarvoor in een markteconomie geen plaats is, op te heffen. Onder nieuwe namen leven ze voort. 'Gosplan' werd 'Ministerie van de Economie'. 'There more than 2,000 bureaucrats sat, with nothing better to do than to lobby for the re-establishment of central planning, state orders, and export quotas'. Gosstab werd 'Roskontrakt', en probeerde een monopolie in de handel met het 'nabije buitenland' te verkrijgen. En Gostsen bleef pleiten voor prijscontroles, hun eigen *raison d'être*; met wisselend succes. Een terugkerend thema van het boek is dat de hervormers slechts op bepaalde beleidsterreinen in staat waren om hun eigen politiek te voeren.

2. Economische betrekkingen met de republieken van de voormalige USSR

Zowel op het terrein van de handelsbetrekkingen als op het terrein van de monetaire betrekkingen met de andere 14 opvolgersstaten van de USSR lukte het de hervormers niet om greep op het beleid te krijgen. Åslund stelt in hoofdstuk 4 dat de handel met het 'nabije buitenland' één van de meest gereguleerde onderdelen van de Russische economie bleef. Er ontwikkelde zich een soort systeem zoals dat vroeger binnen de COMECON had bestaan. Niet producenten en consumenten, maar overheden maakten afspraken over handel en werden vervolgens geacht exporten van de bedrijven op hun grondgebied in te zamelen en importen over ingezetenen te verdelen. Daarbij werden in de handel tussen elk paar van twee republieken gelijke hoeveelheden importen en exporten afgesproken, zodat geen netto tegoed- of schuldenposities zouden ontstaan. Omdat Rusland echter (via het reeds genoemde Roskontrakt) er vaak beter in slaagde om de afgesproken hoeveelheden inderdaad te leveren dan de andere ex-USSR republieken bouwde Rusland toch tegoeden op, die door de hoge inflatie snel waardeloos werden. Op die manier subsidieerde Rusland de andere republieken.

Ook via financiële transacties bleef Rusland de rest van de USSR subsidiëren, zeer tegen de zin van de hervormers. De roebelzone hield pas op te bestaan toen Tadzjikistan in mei 1995 als laatste een eigen munt invoerde. Gedurende een lange periode deelden verschillende landen met verschillende centrale banken één munt. In zo'n situatie bestaat er voor elk van de deelnemers in de monetaire unie een prikkel om zoveel mogelijk geld te scheppen, omdat de baten daarvan alleen het land zelf ten goede komen (je kunt dat geld besteden) terwijl de kosten (hogere inflatie) gedeeld worden door het hele gebied met één munt. Derhalve was het opheffen van de roebelzone een noodzakelijke voorwaarde voor stabilisering van de hoeveelheid geld, en daarmee het prijspeil, in Rusland. Daarom ook is voor twee belangrijke hervormers, Gaidar en Fjodorov, de overeengekomen monetaire unie met Wit-Rusland in januari 1994 reden om op te stappen. Achteraf gezien was dat niet nodig, want van die monetaire unie kwam niets terecht. Maar het punt hier is dat Gaidar en Fjodorov niet in staat waren om de overeenkomst met Wit-Rusland te blokkeren.

Åslund concludeert dat het uiteenvallen van de USSR economisch gezien op een grote mislukking is uitgelopen. Het voortbestaan van de roebelzone leidde tot hyperinflatie en willekeurige subsidies aan een aantal ex-USSR republieken. Hervormers als Gaidar en Fjodorov realiseerden zich dat, maar waren niet bij machte er iets aan te doen, vanwege de tegenstand van de oude garde die via een roebelzone de USSR vorm wilde blijven geven. De

belangrijkste tegenspeler was daarbij de Centrale Bank van Rusland. Deze werd in haar streven tot behoud van de roebelzone echter gek genoeg, en om onduidelijke redenen, gesteund door de meest kapitalistische aller instellingen, het IMF. De poging van het IMF om de roebelzone in stand te houden worden door Åslund zwaar bekritiseerd.

3. Liberalisering

Op 2 januari 1992 werd een groot aantal prijzen in Rusland geliberaliseerd. Een groot aantal prijzen werd echter ook niet vrijgelaten, zoals energieprijzen, voedselprijzen en huren. Ook bleef Gostsen bestaan, en begin 1992 kregen de prijszeters een nieuwe voorzitter, mevrouw Lisa Rozenova. In 1989 was er ook al sprake van geweest dat zij deze post zou krijgen, maar destijds was ze gepasseerd door het Congres van Volksafgevaardigden van de USSR vanwege haar orthodox-communistische opvattingen. Maar Gaidar benoemde haar begin 1992 wel! Ze begon onmiddellijk te lobbyen voor de herinvoering van vaste prijzen en in december 1992 wist ze Viktor Tsjernomyrdin, die dan inmiddels Gaidar als premier is opgevolgd, bijna te overtuigen. Gaidar had bepaald een ongelukkige hand in zijn benoemingen - ook dat is een terugkerend thema in het boek.

De liberalisering van de energiesector en van de landbouwsector bleek het moeilijkst. Eind 1992 was bijvoorbeeld de olieprijs in Rusland nog altijd maar 10 procent van de wereldmarktprijs. Dat maakte exportcontroles door de overheid noodzakelijk, en daarmee corruptie mogelijk en waarschijnlijk. Immers, olie opkopen in Rusland en verkopen in het buitenland is bij zulke grote prijsverschillen zeer lucratief. De binnenlandse prijs kan alleen zo laag worden gehouden als de overheid de export van olie beperkt, bijvoorbeeld met een quota-systeem. Maar op die manier wordt een recht om olie te exporteren heel waardevol. Dat brengt olieproducenten in de verleiding om ambtenaren die beslissen over wie er mag exporteren om te kopen, en die ambtenaren om daar op in te gaan. Kortom, prijzen van verhandelbare goederen binnenlands veel lager houden dan in het buitenland is vragen om corruptie. Liberalisering van prijzen en handel is volgens Åslund de beste manier om corruptie te bestrijden. Maar juist omdat er groepen zijn die veel baat hebben bij controle door de staat (namelijk de olieproducenten die exportrechten hebben verworven, en de ambtenaren die de steekpenningen ontvangen) is het moeilijk om controles op te heffen. Åslund maakt melding van het feit dat Gaidar achteraf gezien zijn keuze om de energieprijzen bij de liberalisering van januari 1992 buiten schot te laten beschouwt als één van zijn grootste fouten. Pas in 1993 werd vooruitgang geboekt met de liberalisering van energieprijzen, onder invloed van de daadkrachtige Fjodorov.

De liberalisering van prijzen en handel in de landbouw is 'timide en gradu-eel'. Åslund geeft een interessant verslag van het gevecht tussen de landbouw-belangenorganisaties en de hervormers in de regering. Hoewel de regering van Rusland nog altijd graan aankoopt van binnenlandse boeren (via Roschleboprodukt, het voormalige Ministerie van Graanaankopen) en van het buitenland (via Exportchleb - een organisatie die dus eigenlijk Importchleb zou moeten heten) is er ook op dit terrein toch wel vooruitgang geboekt. De subsidies die de staat aan de landbouwers betaalt zijn aanzienlijk gereduceerd. In een pure markteconomie koopt de staat uiteraard helemaal geen graan aan. Maar juist vanwege het bestaan van organisaties als Roschlebo-produkt en Exportchleb, die voor het doen van hun graanaankopen subsidies van de staat ontvangen, is het moeilijk om algehele liberalisering te berei-ken.

De conclusie van het hoofdstuk 5, 'liberalisering', luidt dat er goede vooruitgang is geboekt. Na de eerste stap, op 2 januari 1992, moest er nog een hard gevecht worden gevoerd tussen de hervormers enerzijds en de belangenorganisaties anderzijds. De effecten van de geleidelijkheid van de liberalisering op het staatsbudget waren desastreus. In 1992 bijvoorbeeld verleende de staat kredieten aan de landbouwsector ter waarde van 7,7% van het BNP. Dat was een van de grote problemen bij het streven naar een stabiel prijspeil in Rusland.

4. Stabilisering

In het bovenstaande kwamen al twee obstakels op de weg naar stabilisering in Rusland aan de orde: het instandhouden van de roebelzone en de trage liberalisering van een aantal prijzen. De belangrijkste reden voor het mislukken van de stabilisering was echter de tegenwerking van de centrale bank van Rusland onder leiding van Viktor Gerasjenko, de grootste booswicht uit Åslund's verhaal. Åslund stelt in hoofdstuk 6 dat Gerasjenko waarschijnlijk de slechtste centrale bankier uit de wereldgeschiedenis is geweest. De taak van een centrale bankier in een markteconomie is primair de stabilisering van het prijspeil. Maar Gerasjenko maakte zich helemaal niet druk om inflatie. Hij dacht in termen van produktie en verleende kredieten aan iedereen die beweerde daarmee zijn produktie op te kunnen schroeven. Daarmee was de stabiliseringspolitiek in Rusland van juli 1992 tot oktober 1994 feitelijk kansloos. Afgezien daarvan voerde Gerasjenko in 1993 een mislukte roebelhervorming door, die het vertrouwen in de munt die hij moest waarborgen nog verder deed dalen. Officieel werd deze roebelhervorming doorgevoerd om de monetaire systemen van Rusland en de overige opvolgersstaten te scheiden. Dat is echter merkwaardig, gezien het feit dat

Gerasjenko tot aan die 24e juli 1993 juist alles in het werk had gesteld de roebelzone te behouden. Åslund verdenkt Gerasjenko ervan met deze hervorming persoonlijk winstbejag te hebben nagestreefd, want in de chaos die ontstond schijnen twee tot drie triljoen roebel zoek te zijn geraakt.

Het merkwaardige is echter dat Gaidar in de zomer van 1992, toen Jeltsin hem de keus stelde tussen Fjodorov en Gerasjenko als nieuwe president van de centrale bank van Rusland, zelf voor de laatste koos. Daarmee is Gaidar tot op zekere hoogte ook zelf verantwoordelijk voor de mislukte stabilisering. Net als in het geval van mevrouw Rozenova benoemt Gaidar de verkeerde persoon op de verkeerde plaats. Daartegenover staat dat Gaidar ook een aantal heel moedige beslissingen nam. Voor het bereiken van een stabiel prijspeil is naast de monetaire politiek van de overheid natuurlijk ook de fiscale politiek van de overheid van groot belang. In een situatie waarin geen kapitaalmarkt functioneert en weinig mogelijkheden voor dekking van tekorten vanuit het buitenland bestaan leidt een tekort op de overheidsbegroting onmiddellijk tot geldschepping. Gaidars beslissing om de aankoop van militair materieel met 85 procent te reduceren was daarom van groot belang.

De Russische regering koos begin 1992 voor een 'orthodox' stabiliseringsbeleid, d.w.z. een stabilisering waarbij geen gebruik werd gemaakt van zogenaamde 'nominale ankers', zoals bijvoorbeeld een vaste wisselkoers. De *communis opinio* onder economen op dit moment is dat het gebruik maken van zulke nominale ankers voordelen biedt. Een voorwaarde voor het handhaven van een vaste wisselkoers is echter dat er een hoeveelheid reserves is waarmee de koers van de munt kan worden verdedigd. Deze was begin 1992 in Rusland niet aanwezig, en het IMF wilde slechts financieel te hulp schieten *nadat* de inflatie zou zijn beperkt (dus als het niet meer nodig was). Ook deze beslissing van het IMF wordt door Åslund zwaar onder vuur genomen.

De conclusie luidt dat het mislukken van de stabilisering van het prijspeil in de eerste drie jaar van de economische hervormingen te wijten is aan een veelheid van factoren: het instandhouden van de roebelzone, de trage liberalisering van een aantal prijzen, de tegenwerking van het IMF en, vooral, de centrale bank van Rusland. Eigenlijk ontstond pas met het vertrek van Gerasjenko, naar aanleiding van 'zwarte dinsdag' 11 oktober 1994 toen de koers van de roebel op één dag met 27 procent daalde, de mogelijkheid voor succesvolle monetaire stabilisering in Rusland. Overigens grijpt Åslund deze episode aan om te betogen *dat* Rusland inderdaad een markteconomie geworden is: nu speelde voor het eerst de markt een belangrijke rol in de Russische politiek.

Gerasjenko tot aan die 24e juli 1993 juist alles in het werk had gesteld de roebelzone te behouden. Åslund verdenkt Gerasjenko ervan met deze hervorming persoonlijk winstbejag te hebben nagestreefd, want in de chaos die ontstond schijnen twee tot drie triljoen roebel zoek te zijn geraakt.

Het merkwaardige is echter dat Gaidar in de zomer van 1992, toen Jeltsin hem de keus stelde tussen Fjodorov en Gerasjenko als nieuwe president van de centrale bank van Rusland, zelf voor de laatste koos. Daarmee is Gaidar tot op zekere hoogte ook zelf verantwoordelijk voor de mislukte stabilisering. Net als in het geval van mevrouw Rozenova benoemt Gaidar de verkeerde persoon op de verkeerde plaats. Daartegenover staat dat Gaidar ook een aantal heel moedige beslissingen nam. Voor het bereiken van een stabiel prijspeil is naast de monetaire politiek van de overheid natuurlijk ook de fiscale politiek van de overheid van groot belang. In een situatie waarin geen kapitaalmarkt functioneert en weinig mogelijkheden voor dekking van tekorten vanuit het buitenland bestaan leidt een tekort op de overheidsbegroting onmiddellijk tot geldschepping. Gaidars beslissing om de aankoop van militair materieel met 85 procent te reduceren was daarom van groot belang.

De Russische regering koos begin 1992 voor een 'orthodox' stabiliseringsbeleid, d.w.z. een stabilisering waarbij geen gebruik werd gemaakt van zogenaamde 'nominale ankers', zoals bijvoorbeeld een vaste wisselkoers. De *communis opinio* onder economen op dit moment is dat het gebruik maken van zulke nominale ankers voordelen biedt. Een voorwaarde voor het handhaven van een vaste wisselkoers is echter dat er een hoeveelheid reserves is waarmee de koers van de munt kan worden verdedigd. Deze was begin 1992 in Rusland niet aanwezig, en het IMF wilde slechts financieel te hulp schieten *nadat* de inflatie zou zijn beperkt (dus als het niet meer nodig was). Ook deze beslissing van het IMF wordt door Åslund zwaar onder vuur genomen.

De conclusie luidt dat het mislukken van de stabilisering van het prijspeil in de eerste drie jaar van de economische hervormingen te wijten is aan een veelheid van factoren: het instandhouden van de roebelzone, de trage liberalisering van een aantal prijzen, de tegenwerking van het IMF, en, vooral, de centrale bank van Rusland. Eigenlijk ontstond pas met het vertrek van Gerasjenko, naar aanleiding van 'zwarte dinsdag' 11 oktober 1994 toen de koers van de roebel op één dag met 27 procent daalde, de mogelijkheid voor succesvolle monetaire stabilisering in Rusland. Overigens grijpt Åslund deze episode aan om te betogen *dat* Rusland inderdaad een markteconomie geworden is: nu speelde voor het eerst de markt een belangrijke rol in de Russische politiek.

5. Privatisering

De echte held van het boek is niet Gaidar, wiens stabilisering mislukte, maar Tsjoebais, wiens privatisering een groot succes werd. Åslund verklaart in hoofdstuk 7 het succes van Tsjoebais aan de hand van een aantal verschillende factoren. Ten eerste slaagde Tsjoebais er beter dan de andere hervormingsgezinde ministers in om Jeltsin te overtuigen van het belang van wat hij aan het doen was. Ten tweede kon Tsjoebais werken met een nieuw gecreëerde organisatie, het staatscomité voor eigendom (GKI), zodat hij niet tegen een onwillige bureaucratie op hoefde te roeien. En ten derde pakte Tsjoebais de zaken zeer pragmatisch aan, door uit te gaan van het idee dat hoewel de bedrijven officieel in staatseigendom waren, er in de praktijk allerlei gevestigde belangen waren die tevreden moesten worden gesteld opdat zij de privatisering niet zouden blokkeren. In de privatisering van de grote bedrijven kregen managers en werknemers elk hun deel. Daarnaast werd door het voucherprogramma er echter ook voor gezorgd dat elke Rus zijn aandeel in de nieuwe markteconomie kon verwerven. Dit werd een succes: 144 miljoen Russen haalden hun voucher op, en zetten het om in een aandeel in een bedrijf op voor dat doel georganiseerde veilingen, of verkochten het aan een investeringsfonds. 'Considering the weakness of the Russian state, and especially its legal system, it is amazing that such orderly privatization could be carried out'.

Ook de privatisering van kleine bedrijven, bijvoorbeeld winkels, verliep vlot. Aan lokale overheden werd opgedragen ze te verkopen, en om ze een prikkel te geven dit inderdaad te doen mochten ze de opbrengst van de verkoop zelf houden. Per regio en per branch werden plandoelstellingen voor te privatiseren hoeveelheden opgesteld. Voor 1992 werd het bereiken van 35 procent privatisering van kleine bedrijven nagestreefd. De maand waarin de meeste privatiseringen plaatsvonden was december 1992; zo kunnen we volgens Åslund het traditionele 'stormen' aan het einde van het jaar teneinde de plandoelstellingen te halen in het privatiseringsproces nog een laatste keer waarnemen. De detailhandel en de industrie zijn nu voor het grootste deel geprivatiseerd. Andere onderdelen van de economie, zoals de bouw, de transportsector en de landbouw blijven echter achter.

6. Conclusie

Samengevat stelt de auteur dat er indrukwekkende institutionele veranderingen hebben plaatsgevonden in Rusland. Zijn eigen beschrijving van deze ontwikkelingen is ook indrukwekkend te noemen. Åslund is bijzonder goed geïnformeerd en schrijft helder. Zo nu en dan overdrijft hij zijn zaak een

beetje. In zijn ijver om munitie tegen inflatie aan te voeren poneert hij bijvoorbeeld een theorie aangaande de verbluffende daling van de levensverwachting voor mannen in Rusland, tot 59 jaar op dit moment. Volgens Åslund komt dat door inflatie. 'Russian men drank and smoked too much, ate food in high fat content, and exercised little before, but they did not suffer from stress'. En deze stress zou weer voor een groot deel door inflatie worden veroorzaakt. Zo wordt tenslotte de arme Gerasjenko, die toch al geen goed kon doen, ook nog de moordenaar van het Russische volk.

Informatie voor auteurs

Het *Tijdschrift voor Politieke Economie* publiceert kwalitatief hoogwaardige essays betreffende vraagstukken van economische theorie en economisch beleid. De maximum omvang van een bijdrage is 10.000 woorden. Daarnaast biedt het ruimte voor commentaren, boekbesprekingen, reacties en tips. Het richt zich op een publiek van maatschappelijk progressief georiënteerde en relatief goed geschoolde lezers, niet louter economen.

TPE is niet gelieerd aan een theoretische stroming binnen de economische wetenschap. Noch probeert het in zijn kolommen een specifieke beleidsvisie gestalte te geven. Wel zijn bijdragen die zijn gebaseerd op - mono- dan wel multidisciplinaire - heterodoxe stellingnamen binnen de wetenschap bijzonder welkom, evenals bijdragen waarin een onconventionele visie op beleid naar voren wordt gebracht.

Met het oog op toegankelijkheid van de bijdragen worden de auteurs verzocht zich enige beperkingen op te leggen als het gaat om het gebruik van wat Joan Robinson heeft genoemd de economische 'toolbox'. Te denken valt aan cijferpresentaties, grafische afbeeldingen en mathematische formuleringen. In TPE is de toepassing van de 'toolbox' altijd gedoseerd en de relevantie ervan toegelicht.

Bijdragen aan TPE dienen in viervoud te worden gezonden aan het redactiesecretariaat, vermeld in het colofon. Ze worden in eerste instantie bekeken door de kernredactie. Vervolgens wordt voor alle hoofdartikelen advies ingewonnen bij deskundige referenten. De namen van degenen die als referent hun medewerking hebben verleend worden één maal per jaar gepubliceerd. De adviezen worden in het algemeen binnen twee maanden na ontvangst van de kopij behandeld in de kernredactie. Op basis van de adviezen, die aan de auteur worden overlegd, wordt al dan niet een definitieve versie van de bijdrage gevraagd.

De mogelijkheid bestaat om na afwijzing van een artikel schriftelijk in beroep te gaan bij de Redactieraad.

Alle auteurs ontvangen van de redactie een schrijven met richtlijnen voor het aanleveren van kopij. Auteurs die voornemens zijn een bijdrage te leveren, kunnen dit schrijven aanvragen bij het redactiesecretariaat. De richtlijnen betreffen:

- presentatie, spelling, literatuurverwerking, het gebruik van de 'toolbox', en
- de aanlevering van de definitieve versie van het artikel op diskette in WordPerfect 5.1.

Auteurs van geplaatste artikelen ontvangen gratis drie exemplaren van het betreffende nummer. De economische rechten van de door TPE opgemaakte versie berusten bij de Stichting voor Politieke Economie, alle overige auteursrechten berusten bij de auteur. Overleg met de redactie in geval van voorgenomen publikatie elders wordt ten eerste op prijs gesteld, evenals verwijzing naar TPE als plaats van oorspronkelijke publikatie.